

“12-dékabir oqoghuchilar herkiti” de ziyankeshlikke uchurighan bir uyghur yashning kechurmishliri

(1985- yili urumchide yuzbergen 12-dékabir oqoghuchilar herkitining 28 yilliqigha béghishlaymen)

Aptori: **Rozinisa** (musteqil tetqiqatchi)

Waqit – u herqanche aldirangghu bolsimu, tarixni arqisigha yanduralmaydu. Belki tarix ene shu aldirangghu waqitni oz quchiqida elley étip, pepilep hayatning büyük karwanlar topi bilen bille uni upuqning u teripidiki köz yetküsiz nishan’gha qarap oz ritimida élip méngiwéridu.... Siz we biz bu hayatliqta eynen shu karwanlar sepige qoshulghan bir yoluchidinla ibaret, xalas!

Eger siz tarixni yaratqan bolsingiz we u tarix peqet chin bolsila, meyli aridin 28 yil ötsun yaki yüz yillar ötsun, shu yaratqiningiz xelqingizning bexti, sa’aditi we arzu-armanlirini meqset qilghanla bolsa, u xelqingizning qelbide ebediy ebetke renggi öngmeydighan tarixiy xatire bolup saqlinip qéliwéridu..... Chünki tarixning her bir bétini insanlar japaliq küreshler bedilige yaratidighanliqidin ibaret bu heqiqetni taki бүgünki күn’ge qeder héch bir insan inkar qilalighini yoq.

Ene shu dölet qanuni dölet teripidin insaniy heq-hoquqi deysende qilin'ghan, milliy kemsitilish, tengsizlik we barawersizlik hammila yerde yamrap ketken bir tüzülme astida, 1985- yili ürümchide yüz bergen “12-dékabir oqoghuchilar herikiti” de teshebbus qilin'ghan uyghur yashliridiki ilghar démokratik idiye we shu idiyining sadiq qollighuchisi we aktip teshwiqatchiliridin biri bolghan eziz eysa ependining külpetlik qismetliri ... mana bularning hammisi uyghur millitige shan sherep ata qilidighan untulmas tarix bolup, bu tarix dunyagha uyghurlarning esli térrorist emeslikini, uyghurlarningmu qanunni, démokratiyini teshebbus qilidighan, tenglik we barawerlikke teshna bir millet ikenlikini bayan qilish bilen bir birge, minglighan we onminglighan eziz eysagha oxshash ilghar pikirlik démokratik uyghur yashlarning milliy kemsitish, milliy zulum we ézilish bolmighan, tenglik barawerlik asasidiki yéngi bir tüzülmini berpa qilish yolida shu yillardin bashlap japaliq küreshke atlan'ghanliqi we shu yolda béshigha kelgen rehimsiz we échinishliq qismetliri bizni chongqur oygha salidu we bizning ulargha bolghan hörmitimizni hessilep ashuridu.

Mundin 21 yil ilgiri, yeni 1992-yilning melum bir küni, aqsu wilayetlik saqchi idariside nahayiti addiy bir weqe yüz berdi, biraq bu weqe bir ademning teqdirini özgertishke pütünley yéterlik idi. Aqsu wilayetlik saqchi idarisining tashqi ishlar bölümi, chigidin kirip - chiqquchilarni bashqurush ishxisisigha yéngidin xizmetke teqsim qilin'ghinigha aran 10 ay bolghan shinjang uniwersitéti chet'el tili fakultétini pütürüp kelgen eziz eysa “jinayi tarixni yoshurup, saqchilar qoshunigha suqunup kiriwalghan milliy bölgünchi unsur” dégen jinayet bilen xizmettin heydeldi. Buning sawabi 1986-yili 12 – dékabir küni téxi emdila toluq otturining birinchi yilliqigha chiqqan eziz eysa shu qétimqi 12-dékabir oqoghuchilar herikitining bir yilliqini xatirilesh yüzisidin bir parche chaqiriqname yézip, uni mektep mudirining ishxisisining ishikige chaplap qoyghan iken.

Sherqiy türkistan (shinjang uyghur aptonom rayoni) xitay dölitining jinayetchiler lagérigha aylan'ghandin biri, tarim etrapidiki chong - kichik sheherlerde jinayetchilerning türmidin qéchip kétishidek qanliq weqeler her da'im dégüdek yüz bérip turatti. Mushu xildiki jinayi weqelirining biri 1991-yili shayar nahiyisining jenubidiki tarim derya boyigha jaylashqan tarim emgek bilen özgertish meydan (tarim türmisi) da yüz bergen. Shu waqitta shayar nahiyisining tarim türmiside jinayetchilerning türmidin qéchip kétish weqesidin kéyinla, bankidin birla qétimda 500 ming yüen xitay xelq pulini bulap kétishtek éghir jinayi weqe yüz bergendin kéyin , aqsu wilayetlik

saqchi idarisi tashqi ishlar bölümi téxi yéngila xizmetke qatnashqan, saqchi kiyimimu kiymigen (saqchi kiyimi adette bir yil sinaq ishlep resmiyleshturulgendin kéyin tarqitilip bérilidu) eziz eysa bilen yene bir mu’awin bölüm bashliqi abla bilen bille shayar nahiyisidiki chet’elge chiqqanlar we pasport bar ademlerning ehwallirini éniqlash xizmitige ewetilidu. Eziz eysa xizmetdishi bilen shayar nahiyiside 3 kün turup xizmitini püttürgendin kéyin aqsugha qaytip kélidu.

Eziz eysa ning shu qétim xizmet sepiridin kéyin anche uzaq ötmeyla shayar nahiyilik saqchi idarisi siyasiy qoghdash bölümi yuqirining telipi boyiche shayar nahiyisi tewesidiki barliq siyasiy jinayetchilerning tizimlikli we arxiplirini aqsu wilayetlik saqchi idarisining siyasiy qoghdash bölümige tapshuridu. Bu qétim tapshurulghan arxiplar ichide eziz eysaning shayarda toluqsiz otturining birinchi yilliqida oquwatqan waqtida 12- dékabirni herikitining bir yilliqini xatirilesh munasiwiti bilen yazghan teshebbusnamisi we saqchi idarisining bu déloni siyasiy délo qatarida bir terep qilghanliq heqqidiki eslidiki arxiplar siyasiy gumandarlarning arxipliri arisidin tépilidu.

Shuning bilen eyni waqitta yeni 1986- yili eziz eysani soraq qilghan, 1992- yili shayar nahiyilik siyasiy qoghdash we tashqi ishlar bölümining bashliqi bolup xizmet qiliwatqan, xizmet qulayliqidin paydilinip para alghanliqi seweblik tekshürülüwatqan a x x xisimlik saqchi bu pursetni özining gunahini yuyush, xizmet körsitish we téximu chongraq emelge érishishning eng yaxshi pursiti dep bilip, mexsus eziz eysaning “12-dékabir oqoghuchilar herikiti” ning bir yillighini xatirilep mektep ichige teshwiqat waraqliri chaplighanliqi, oqoghuchilarni namayish qilishqa chaqiriq qilghanliqi we mexpiy siyasiy teshkilat qurghanliqi qatarliq siyasiy jinayetliri toghrisida toghrisida mexsus ayrim bir doklat teyyarlap aqsu wilayetlik saqchi idarisining bashliqi yang shiumingning oz qoli bilen tapshuridu. Gerche bu déloni eyni chaghda mektep we saqchi idarisi birlikte bir terep qilip bolghan bolsimu, hetta 1988- yil eziz eysa shijang uniwersitétigha imtihan bérup oqushqa kirgen we yene uniwersitétni ela netije bilen püttürgen bolsimu biraq shu ish yüz bérup 7 yildin kéyinmu bir qara saye uning arqisidin egiship kélidu. Axir bu qara saye eziz eysani tughulup ösken oz wetinide yashash we xizmet qilish hoquqidin mehrum qilishqa sewebchi bolidu...

Eziz eysa 1970- yili 6-ayning 22-küni tarim deryasining sherqi teripidiki bostanliq sheherlerdin biri bolghan shayar nahiyisi toy boldi yézisida doxtur a'ílside dunyagha kelgen. Siliq sipaye, edep qa'íдилik, kitabxumar, yéziqchiliq qabiliyitige ige eziz eysa eslide bu kop qismi herbiydin kesip almashturup kélidighan, aliy mektep melumati bolmighan we xuddi mashina ademdek xizmet qilidighan saqchi qoshuni üçün nahayiti etiwarliq ixtisas igisi bölishi kérek idi. Biraq 7 yilning aldida emdila 16 yashqa kirgen bir ottura mektep oqughuchisining yazghan bir parche xatirilesh xarakterlik yazmisi tüpeylidin, mana emdi bu saghlam tepekkurluq, qolidin kop ishlar kélidighan uyghur yash bu dölette, mushu hakimiyet tüzülmisi astida éghir bir rohi bésimgha muptila qildi. Uni az dégendek saqchi idare bashliqi yang shiuming chong yéghini échip, nechche yüzligen ademler aldida köpchilikke “bu saqchi qoshunigha suqunup kiriwalghan milliy bölgünchining yoshurghan siyasiy jinayet tarixining arxipidin ashkarilan'ghanliqini, saqchi qoshunini paklashturush üçün uni saqchi idarisidin qet'iy qoghlap chiqiridighanliqini” uqturidu. Shuning bilen bir chaghda uning bu sahede ishlesh hoquqi pütünley cheklen'genlikinimu qoshup qoyidu. U neq maydandila saqchi idarisidin qoghlap chiqirilidu. Saqchi idare bashlighining bu jakarlighini eziz eysaning buningdin kiyin bu dölette her qachan we her waqit saqchilar teripidin xalighanche tekshürülüshi, qolgha élinishi we teqib astigha élinishining mumkin ikenlikini ispatlap turatti.

Da'irilerning bu qilmishi wujudida xizmetke, hayatqa bolghan cheksiz qizghinliqi urghup turghan bir yashning yumran qelbige chongqur azab we saqaymaydighan xorluqning tamghisini basqan idi. Eziz bu ishqa qet'iy narazi bolup, aptonom rayonluq partkom erziyet idarisi, merkizi komitét erziyet idarisi qatarliq orunlarga erz éytip bardu, biraq héch kishi uning gépige qulaq salmidi. Uning oqughuchilar herikitini qollash yüzisidin yazma yazghinini anglighan kishiler bashlirini chayqiship uningdin özlirini tartishti. Uzun ketken erz qilish musapisidiki 4 yil jeryanida uning barmighan yéri qalmidi, uning érishkini aranla “erzi qobul qilindi, tekshürüp bir terep qilingla” dégen bir waraq quruq qeghezdinla ibaret boldi, biraq bu jeryanda u nurghun nersilerni chüshendi. Ene shu eriz-dawa qilish yolida yürgen nechche on minglighan dewagerlarning paji'elik kechürmishliri uninggha bu döletni, bu tüzülme astida ashkarilanmighan, mektepte oqutquchisi uninggha ögetmigen bashqa bir dunyani tonutqan we chüshendürgen idi. Uning dewa

qilish iradisi, adaletni izdesh istekliri téximu kücheydi. U dewani toxtatmighanliq üçün netijide u bashqa dewagerlerge oxshash qanunsiz qolghan élinip solaqخانigha solandi, erkinliki cheklendi, bu kechürmishler 1999- yilgiche, u bir amallarni qilip ana wetinidin ayrilghan’gha qeder dawamlashti. Netijide bu dölet, bu hakimiyet tüzülmisi bir iqtidarliq aliy mektep oqoghuchisini zorlap özining qarshi teripige ittergen idi.

Emeliyette döletning qarshi teripige ittirilgini eziz birla kishi bolmastin, uyghurning nechche ewlad aliy we bashlan’ghuch mektep oqoghuchiliri, ziyaliyliri ichidiki kallisi saq, tepekkur qilish iqtidarigha ige kishilerning hammisi bu tüzülmining gumanlinidighan, gepning rastini dégende qorqidighan kishiliri idi. Chünki bu kishilerning har bir mangghan turghini nazaret astida bolghini yetmigendek, yene ulargha siyasetning éhtiyajigha asasen oydurup chiqirilghan herxil jinayi töhmetler chaplinatti. Yéngi xitay döliti qurulghan 64 yildin biri bu dölette uyghurlarning istixiyilik shekillen’gen herqandaq bir ammiwi pa’aliyetlirige qatnashqan herqandaq bir insan’gha bu dölet oz tüzülmisining éhtiyajigha asasen yasap chiqirilghan herxil oydurma jinayet namlirini chaplash arqiliq, ularning barliq herikitini cheklimige uchritip turdi. Netijide bu yerdiki kishiler xuddi usti ochuq türmide yashighandek yashap keldi. gerche bu türmining usti ochuq bolsimu bu yenila turma idi, qaniti yoq uyghurlar nisbeten usti ochuq türmide yashash resmiy türmige qamalghandinmu azabliq idi. Chünki bu yerdiki kishiler bu yerde yéshil asmanni, aq bulutlarni köreleytti. Ene shu yap – yéshil asman’gha telpünüş jeryanida kishilerning qelbide güzel arzu – armanlarning payda bölishi tebi’iy idi, biraq erkinlikidin ayrilghini üçün arzu – armanlarni ishqa ashuralmasliqi uyghurlarni téximu éghir azab oqubetke, yurekzadilikke hetta yene omutsizlikkimu bashlap baratti.

Netijide amalsiz qalghan eziz eysa méhriban anisidin, dadisidin, söyümlük ayalidin, téxi emdila 3 yashqa kirgen omaq qizidin, el - aghine, dost - buraderliridin, oz wetinidin, özi ösüp chong bolghan yurtidin ayrilishqa mejbur boldi. Chünki u özining tughulup ösken wetinide qaniti boghulghan qush, tomur qepeske solan’ghan yolwas bolup yashashni xalimidi. Chünki tomur qepeste yashawatqan insan üçün uning hayat - mamati her waqit har zaman xewp astida idi. 1999-yili u heq yol izdep qirghizistan, türkiye we firansiye arqiliq bir yildin artuq sersan bolup ming bir musheqqetlerni tartip axir gérmaniyening myunxén shehirige keldi. U bu yerde wetensizlikning

derdini téximu qattiq tartti. U bu sergerdanliq hayatida kéchilliri basma zawutida, kúndüzliri taziliq shirketliride ishlidi, turmush üçün aldigha uchrighan hamma xizmetni qildi, bu jeryanda u hayatidiki eng japaliq künlerni beshidin ötküzdi. Shuning bilen bir chaghda u yawropadiki erkin démokratik muhittin toluq paydilini, özining kechürmishlirige birlishtürüp uyghurning awazini, uyghurning wetendiki uchrawatqan adaletsizliklirini pütün dunyagha chaming yitishiche tonutush üçün pütün küchi bilen tirishti. Uzun ötmey u xelq’aradiki uyghur üçün dadil heq sözliyeleydighan kishilerning birige aylandi.

U her qétim wetinini qattiq séghinip, weten’ge qaytish imkaniyiti bolmighanliqi üçün yüriki azabtin puchilan’ghan chaghlarda, uning qelbidiki ashu azabliq tuyghular uning yürikide küchlük ghezep we öchmenlik tuyghulirini payda qilatti, bu xil tuyghular qoshulup uning yüriki xuddi yénish aldida turghan wolqandek titirayitti. Uning yüriki weten’ge bolghan séghinish otida puchilini köyetti... U özining mushu wetensizlik qismitini payda qilghan ashu adaletsizlikke, istibdat tüzümge lenetler oquytti. Bundaq chaghlarda uning qelbidiki ösmürlük waqtidin tartip payda bolghan chongqur jarahet izliri bashqidin tatilinishqa bashlaytti... Biraq u eqli hoshi jayida insan idi. Bundaq chaghlarda u anisining munu geplirini ésige alatti: “balam, adem özining baturluqigha tayinip ish qilsa pushayman’gha qalidu, insan eqilge tayinip ish körüş kérek. Eqilge tayinip ish qilghanda kishi hergiz qilghan ishidin pushayman qalmaydu, eqilge tayinip qilghan ish muweppeqiyetke eng yéqin bolidu.”

Xelq arisida shundaq bir gep bar "allaning iradisisiz qil tewrimeydu". Allah sanga séning hayat riziqliringni ata qilghaniken, u ilgiri yaki kéyin bolsun hamini séning bolidu. Eziz londonda tasadipiy bir qétimliq uchurushushta mexsus uyghur muzikisini tetqiq qilidighan en’gliyelik qiz - london uniwersitéti asiya - afriqa institutining proféssor doktor reychél harris bilen tonushup qalidu. Ular eng qizghin muhebbetliri bilen bextlik a’ile qurup perzentlik bolidu. Shuningdin kiyin eziz eysaning turmushidiki sersanliq hayati axirlishidu. Londonda u musteqil tetqiqat bilen shughullinidu. U oz xahishi bilen her xil zhanirdiki ijadiyetler bilen shughullinip, héchqandaq tosalghusiz neshr qilish hoquqigha érishidu. Shuning bilen bir chaghda u en’gliye köchmenler idariside terjimanliq qilidu. Uningdin burun u en’gliyening BBC radi’o - téléviziye xewer agéntliqining ottura asiya özbék

we afghanbölümide bir mezigil muxbir bolup ishleydu. 2004-yili aziz isa london uyghur ansambilini qurup, uyghurlarni uyghurning naxsha muzikiliri arqiliq xelq'aragha tonutush yolida nahayiti zor hesse qoshidu. 2010- yildin biri u bash shtabi london'gha jaylashqan xelq'ara qelemkeshler jem'iyiti uyghur merkizining pa'aliyetlirige aktip qatniship, uyghurlarning erkin pikir qilish, yézish we neshir hoquqini qoghdash, türmidiki uyghur qelemkeshlerni qutquzush, ularning ish izlirini dunyagha tonutush ishliri üçün kop xizmetlerni ishleydu. Bu jeryanda u xelq'ara qelemkeshler uyghur merkizining ijra'ye hey'et ezasi, türmidiki qelemkeshlerni qutquzush komitétining mes'uli we tor sehipisini bashqurush qatarliq xizmetlerni ishleydu. U 2010- yili chonglar ma'aripi boyiche london uniwersitéti Birkbeck institutining uchur -alaye we tor layihilesh kespini muweppeqiyetlik püttürgendin kéyin, u londonda uchur - alaye we tor layihilesh saheside xizmet qilidu. U hazir en'gliye pul mu'amile bashqurush idarisining xizmetchisi bolup ishlimekte.

Musapirchiliqta otken hayat kishining muhebbet we nepretke bolghan tuyghulirini nahayiti sezgurleshturiwétidighanliqi hemmimizge ayan. eziz her qétim eslide özi bilen héchqandaq munasiwiti bolmighan chet'elliklarning we bu chet dölettiki hökümet organlirining özige semimiy yarem qilghanlirida, ularning semimiy qollashlirigha érishken chaghlarda, her tereplarning yardimi we özining tirishchanliqi bilen muweppeqiyetlerge érishken chaghlarda, u shu kishilerge cheksiz minnetdar bolush bilen bir chaghd, uning qelbini til bilen ipadiligüsiz yene bir xil tuyghu qattiq chimdip azablaytti. Uning xiyalliri uni ixtiyarsiz ene shu wetendiki azabliq künlerge bashlap baratti, ene shu chaghlarda saqchi idarisining özige chaplighan töhmetlirini aghdurup tashlash üçün u shunche kop orunlarga erz éytip barghan bolsimu, biraq shu chaghlarda oz wetinide adaletning barliq derwaziliri uning üçün ching taqalghan idi. U gerche mushu döletning girazhdani bolsimu, biraq héchqandaq sewebsizla, hetta qanunsiz halda mushu dölet teripidin tashliwétilgen idi. Uning kichikidin bashlap tiriship oqushtiki meqsiti oz yurtigha qaytip bérup, mushu özini terbiyilgen ana tupraqning ejrini qayturush üçün idi, biraq bu yolsiz we mustebit tuzum tüpeylidin u ana tupriqigha patmidi, buning sewebi nahayiti addiy idi, chünki u wujudida wetinige bolghan ishq muhebbiti urghup turghan, hosh kallisi jayida, qelbiga ulughwar ghayilerni pükken bir yash idi. Uning qelbide wetini,

xelqi bar idi. Eng muhimi uning heq-naheqni perqlendürüş iqtidari bar idi. U herqandaq mesilige yoluqqanda bezi bir kishilerdek qarighularche bashqilarning arqisidin egeshmestin, eksiche “ bu néme üçhün?” dégen so’alni sorashni biletti. Shuning üçhün gerche u nechche ming kilométir yiraqliqtiki aqsuning shayar nahiyiside oquwatqan bir ösmür bala bolsimu, u yenila ürümchide yüz bergen 1985- yili 12- dékabir oqughuchilar herikitining biwasite tesirige uchrighan idi.

Undaқта 1985- yili ürümchide yüz bergen sherqiy türkistandiki oqughuchilar herikiti zadi qandaq heriket? 1985- yilning beshidin bashlap xitay döliti miqyasida shekillen’gen bir xil démokratiye we erkinlik hawasining shamili bilen xitay memlikitining her herqaysi jaylirida nurghun qétim oqughuchilar herikiti yüz berdi. Bu heriketlarning tesiri uyghur éligimu yétip keldi. Eyni chaghlarda xitay merkizi hökümitining xizmetlirige xu yawbang riyasetchilik qilatti. Uning oqughuchilar herikitige tutqan pozitsiyisi modétil bolup, “oqughuchilar mesilisini söhbetlishish, pikir almashturush, meslihetlishish usuli arqiliq hel qilish kérek.” ¹ dep körsetme bergen idi. Biraq xu yawbangning bu xildiki mesilini ademgerchilik, insanperwerlik mentiqiside turup hel qili usuli mute’essip xitay milletchilirining naraziliqini qozghidi. Netijide 1987- yili 1-ayda “partiye ichidiki turmush yéghini “da ding shawping bashchiliqidiki bir qisim “péshqedemler” xitay kommunistik partiyisining saylam bilen otturigha chiqqan sékrétarni qanunsiz halda hoquq sehnisidin chüshürüwetti. Mana shuningdin kéyiki xitay memlikiti ichide “burzhu’aziyining chékidin ashqan erkinlikning zehirini tazilash körüshi” namidiki yéngi bir sinipiy küresh bashlinip ketti.

Mana bu sherqiy türkistanda élip bérilghan oqughuchilar naraziliq heriketlirimu axirqi hésabta xitay memlikitining bashqa jayliridiki oqughuchilar herikiti bilen birge xitay kommunistik partiyisi ichidiki hoquq talishish kürishining qurbani boldi. Netijide bu heriketke xitay kommunist partiyisining hoquqini tartiwélish, döletni parchilashqa urunush herikiti dégendek qalpaqlar kiydürölüp, “dost bilen dushman otturidiki ziddiyet” dep qarilip shu usulsa bir terep qilinshqa bashlidi.

Emeliyette yéngi xitay döliti qurulghan 64 yildin biri uyghur jem’iyitide yüz bergen nurghun qétimlik tinchliq bilen élip bérilghan ammiwi naraziliq heriketler melum nuqtidin élip éytqanda omumyüzlük dégüdek özini

“xelqning chakiri” dep ativalghan hökümrانlar bilen” döletning xojayini” dep atilip kelgen xelq otturidiki ziddiyetler bolup, emeliyette bu peqetla “xojayin” “chakar” ning melum qilghan etkenliridin razi bolmighanliqtin payda bolghan ziddiyet idi. Axirgha kelgende bu emeliyet pütünley “perdaz” bilen burmilinip, “xojayin” largha “milliy bölgünchi”, “terrorist” dégendek qalpaqlarni kiydürüş ariliq ishlar téximu murekkepleshturuldi. Bu xil qalpaqlarning kiydürülüşü hökümrانlarning puqralargha qarita déktaturluq hoquqini yürüzüşühe bekla qulayliq idi. Bu qalpaqlar hökümrانlarning xelq ustidin jaza yürüzüşünü qanunlashturushqa urunushigha asas yaritip béretti, shuning üçün mana mushu xildiki qalpaq kiydürüş usuli uzundin biri hökümrانlar teripidin keng kölemde qollinilip kelgen tejribilarning ünümlük yeküni idi.

Bolupmu amérikida yüz bergen 11- séntebir weqesidin kiyin, xitay döleti térrorizmgha zerbe bérish ölchimi bilen xitay chégrasi ichidiki hökümetning ish heriketlirige narazi bolghuchilargha taqabil turushqa bashlidi, mushu xil usul arqiliq xitay merkizi hökümiti özining milliy siyaset mesiliside ötküzgen éghir xataliqini yoshurup qalmaqchi bolushti. Puqralar bilen hökümet tüzülmisi otturidiki ziddiyetning barghanséri keskinlishishige egiship, dölet qoralining tigh uchi puqralargha qaritildi we bu qilmishlirini qanunlashturush üçün hökümet qolidiki hoquqidin paydilinip asasiy qanunigha qarmu – qarshi turidighan we uning üstige dessitilgen qanun belgilimilerni oz aldigha chiqirip, özlirining xelq aldida sadir qilghan jinayetlirini qanunlashturushqa asas saldi.

Deslepki bir mezigilde dunya xelqi xitayning bu xil heriketlirini chüshenmigen idi. Uning üstige u chaghlarda uchur alaqa téxniki liri hazirqidek rawan bolmighachqa, xitay hökümiti özining adetlen’gen aldamchiliq heriketliri bilen dunyani aldap kelgen idi. dunya bir gewdilishish yölinishige qarap mangghandin kéyinki бүгünki күnde, uchur alaqisining tiz rawanlishishigha egiship, dunyaning herqandaq bir bulung puchqaqlirida yüz bergen ishlarning hammisini pütün dunya tizla xewer tapidighan boldi. Mana bu uchur téxniki sidiki ewzel shara’it tüpeyli xitayda yüz bergen hemme ishlar oz waqti-qerelide dunyagha tarqilishqa bashlighandin kiyin, dunya jama’itining neziri bu iqtisadiy nahayiti tiz tereqqiy qiliwatqan dunyadiki 2- iqtisadiy chong döletning uyghurlar wetinide 64 yildin biri ötküzüp kéliwatqan insan heqliri we bashqa sahelerdiki siyasiy we jinayet qilmishlirigha diqqiti

merkezleshtürdi. Netijide pütün dunya bu döletke ishenmeslik naziri bilen qaraydighan boldi. Chünki bu döletning tüzülmisi yillardin biri oz xelqinila emes, hetta pütün dunyani aldap kéliwatqachqa, mana emdi pütün dunya bu döletke gumanliq nazirini aghdurdi. Xitay döliti gerche iqtisadiy jehettin on nechche yil qosh reqem bilen tiz tereqqiy qilghan bolsimu, uning dunya xelqi aldidiki inawitimu oxshash qosh reqem boyiche barghanséri xunüklishishke qarap yüzlendi. Démek shundaq bir heqiqet hemmige ortaqki, her qandaq bir insan we herqandaq bir dölet üçünmu oxshashla pulni tapqili bolidu, emma yoqitilghan inawetni pulgha sétip alghili bolmaydu. Xitay döliti oz xelqi we xitaydiki xan milliti bolmighan uyghur, tibet, mongghul qatarliq oz zéminida az sanliqqa chüshüp qalghan milletlarning heq-hoquqini depsende qilishi seweblik özining dunyadiki chong döletlik obrazini yoqatti. Xitay hökümiti uyghur xelqining qelbigila emes, özining xan xelqining qelbigimu “istibdat” hakimiyetlik tamghisini basti.

Yene bir jehettin élip éytqanda, bu xildiki puqragha qattiq qolluq qilish we döletning qoral küchidin paydilinip oz xelqige bolupmu oz dölet tewelikidiki uyghurdek bir qehriman milletke jaza yürüzüshidin ibaret “bicharilerche” usuli axirqi hésabta yerlik xelqining dölet tüzülmisige bolghan ishenchini pütünley yoqatti. Netijide xitayning tüzülmisi bilen xelqining, bolupmu uyghur xelqining otturisdiki oz-ara pikirlishish yoli shuningdin kiyin omumen üzülüp qaldi. Xitay hökümiti bilen uning térritoriyisi ichidiki yerlik xelq otturisdiki normal pikir almashturush imkaniyiti, yeni oz-ara ishench اساسida maydan’gha kélidighan di’aloglarning imkaniyiti yoqalghachqa, bügünki künde mana hazirqidek mesilini meslihet bilen, ochuq sözlishish bilen hel qilghili bolmasliqtek qatmal weziyet shekillendi. Tebi’iyki hökümet bilen puqra otturisida oz-ara bir birige bolghan ishench we ochuq sözlishish imkaniyitimu yoqilish aldida turuwatqan mundaq bir jem’iyette, xelqning herqandaq naraziliq herikiti nahayiti tizla esebiylik bilen qarshilishishqa élip baridu. Bundaq halet xitay hökümiti bilen uyghurlar arisidila körelmestin, yene xitay hökümitining yillardin buyan xitay xelqi arisida élip bériwatqan xen showinizmi mentiqisidiki xata teshwiqati bilen zeherlinip, barliq uyghurlarni “térrorist millet”, “nachar millet” we “assimilyatsiye qilip özgertishke tégishlik millet” dep qaraydighan xen milliti bilen barliq xen millitini özliri ustidin hökümraniq yürüzüwatqan “hökümraniq millet” we “tajawuzchi millet” dep qaraydighan uyghur xelqi arisida körülüwatidu.

Chünki uyghur aptonom rayonida xenzular har da’im yerlik xelq teripidin “hökümlarniñ wekili” dep qarilidu. Buning sewebi uyghur wetinide her qandaq bir organ’gha kirsingiz u yerning asasiq hoquqi choqum xen millitidin bolghanlarning qolida bolghachqa, netijide meyli xen milliti xalisun yaki xalimisun, uyghur élide yashawatqan xen milliti meyli nimila qilmisun, yerlik milletlarning neziride ularning qilghan etkenlirining hammisi xitay hökümitige, shundaqla xitay kommunistik partiyisige wekillik qilidu, dep qarilidu.

Eger biz ishning özinila obyektip bayan qilish usuli bilen sherqiy türkistanning yéqinqi zaman tarixigha nezer salidighan bolsaq, bu tupraqta yüz bergen nurghun qétimlik ammiwi naraziliq heriketlarning ichidiki peqet yéqinqi mezgildiki birsini, yeni 1985-yildiki 12- dékabir oqoghuchilar herikitini xitay siyasetining az-tola modétillishsh xahishigha yüzlen’gen, uyghurlarning qayta oz teqdiri üstide oylinish imkaniyitige érishken bir waqitta partlap chiqqanliqini, ürümchidiki shu qétimlik oqoghuchilar herikiti shu dewrdiki xitay memlikitining ichki-tashqi siyasiy muhiti bilen biwasite munasiwetlik ikenlikini köreleyimiz. eyni yillarda xitayning har qaysi jaylirida yüz bergen shuninggha oxshaydighan nurghunlughan oqoghuchilar heriketliriningmu oz - ara munasiwiti barliqini we oz ara tesir körsetkenlikinimu ret qilalmaymiz, elwette. Gerche shu qétimqi 1985-yilidiki 12- dékabir oqoghuchilar herikitining 1989- yildiki tiyen’enmén weqesi bilenmu melum xaraktér jehetlerdin az-tola ortaqligi bar bolsimu, emma bu ikki oqoghuchilar teripidin élip bérilghan heriketning xitay hökümiti teripidin basturulushi we yekünlinishi hem kéyin keltürgen aqiwetler tebi’iyki roshen perqlinidu. Gerche ürümchi 12- dékabir oqoghuchilar herikiti xitay hökümitining qanun ramkisi ichide tinchliq bilen élip bérilghan oqoghuchilar namayishi we naraziliq herikiti bolsimu, emma bu döletning xitay xen millitining hökumiranlighi astidiki bir dölet bolghanliqi seweblik mesile qanun arqiliq adil hel qilinish emes, belki millet uqumi, millet ayrimisi bilen birterep qilinidighanliqini tonup yételeyimiz.

Démek xitay dölitide sani az bolghan, medeniyet jehettin oxshimaydighan uyghur qatarliq milletlarning herqandaq shekildiki bir naraziliq heriketlirining waqti kelgende xaraktéri burmilinip tebir bérilidighanliqi, hakimiyetni monopol qilghan xan millitining xen bolmighan milletlarning naraziliqini her qandaq chaghda özlirining hökümlarniñliqigha bolghan tehdit dep qarap, dost -

düşmen otturisdiki küresh dep qaraydighanliqi, qisqisi millet oxshimasliqi tüpeylidin, naraziliq heriketlirining élip kélidighan aqiwitiningmu perqliq bolidighanliqi we oxshimaydighan netije bilen xulasilan’ghanlighidin ibaret bir mahiyetni biliwalalaymiz.

Bolupmu bu 12-dékabir uyghur oqughuchilar herikitining xaraktéri hökümet tereptin mes’uliyetsizlik bilen xalighanche békitilgandin kiyin, adettiki ammiwi naraziliq heriketlirining xaraktérimu axirigha barghanda bashqiche tüs élip, düşmen bilen oz otturisdiki ziddiyetke aylinip qalghan. Mesilen: 1985-yildin biri xitay dölitining ichki ölkiliride nurghun qétim oqughuchilar heriketliri yüz berdi, eyni chaghlarda xitay merkizi hökümitining xizmetlirige riyasetchilik qiliwatqan hu yawbangning oqughuchilar herikitini bir terep qilish usuli toghrisida “oqughuchilar mesilisini söhbetlishish, pikir almashturush, meslihetlishish usuli arqliq hel qilish” dep körsetme bergen idi. Biraq gerche oxshash oqughuchilar herikiti, oxshash dewrde yashawatqan oqughuchilar bolsimu, milliti oxshimighachqa, oqughuchilar herikitige qatnaship namayishqa chiqqan oqughuchilarning eng axirqi teqdirimu oxshimaydighan qismetler bilen ayaghlashti. Hu yawbangning siyasiti uyghur wetinige kelgende shekli özgerdi. Biz yuqirida bayan qilghan eziz eysaning kechürmishliri mana buning bir misali bolalaydu. 1989-yilidiki tiyen’enmén weqesi deslepte “6- iyun eksil’inqilawi toplang” dep békitilgen idi, yéqinqi yillardin biri bu muqam özgirip “1989-yili bahar yaz peslidiki siyasiy bohran” yaki “4-iyun bohrani”dep izahat bérilidighan boldi. Biraq 1985- yili 12- dékabirdiki oxshash oqughuchilar herikitini bolsa “milliy bölgünchilik herikiti” dep békitip, uni menggü aqlanmaydighan qara délolalar qatarigha kirgüzüwetti.

Bolupmu hu yawbang emilidin élip tashlan’ghandin kiyin, “hu yawbangning burzhu’aziyiche erkinleshturwétish idiyisining zehirini tazilash” nami bilen mushu heriketke qatnashqan nurghunlighan ilghar uyghur oqughuchilar we shu heriketning tesirige uchrighan bashqa yashlarning hemmisi oxshashla “tazilash obyéktliri” qilindi. Emdila 16 yashqa kirgen, téxi toluq otturining birinchi yilliqida oquwatqan ösmür yash eziz eysaning bir waraq yazmisi üçün bir ömür éghir rohi bésim ichide, bir ömür xitay hökümitining “qara tizimlik” de xewp ichide ensiz yashashqa mejburlinishidek jazalargha mehkum qilinishi bu bayanlirimiz üçün tipik bir ispat bolalaydu. Gerche eziz eysa eng axirida béshigha kelgen qismetliri sewebidin chet’elge chiqip kétish

yolini tallap bu asarettin waqitliq qutulghan bolsimu, emma weten ichide ene shundaq asaret ichide, xorluq we ensizchilik ichide yashawatqan “eziz eysa” larning nechche on mingi hélimu hem bar. Mana bu oxshashla “jungxua xelq jumhuriyitining puqrasi” dep atalghan uyghurlar bilen xen (xitaylar) ning oxshimaydighan teqdiri.

Emeliyette bu sherqiy türkistandiki uyghurlarni asas qilghan her millet oqughuchilirining yéngi xitay döliti qurulghandin kéyinki tunji qétim eng tinchliq yoli bilen, eng aqilane usulda xitay hökümitige özlirining arzu-teleplirini ipadilishi, shundaqla eng ilmiy usulda özlirining döletning kelgüsidi xojayinliri bolush süpiti bilen dölet ishlirigha arilishishi, démokratiyini, islahatni telep qilishi idi.

almashturush usuli idi. Bu xil usulning maydan’gha chiqishi bir döletke nisbeten nahayiti saghlam bolghan démokratik keypiyatning ipadilinishi idi, mesilen: bu qétimqi namayish maydan’gha chiqishtin burun uyghur aptonom rayonining har qaysi mektepliridiki oqughuchilar arisida oqush qizghinliqi nahayiti üstün bolghan. Shu dewrdiki oqughuchilar özlirini döletning kelgüsi xojayinliri dep qaraytti. Ularda weten, millet üçün pidakarliq bilen herqandaq mejburiyetni oz üstige élishtin ibaret jesurane irade bar idi.

Uyghur aptonom rayonining her qaysi aliy mekteplerdiki uyghur, qazaq we bashqa her milletlarning ilghar oqughuchiliri özlükidin teshkillinip ilim pen ugunish we chet’el tili ugunish kurjeklirini qurup, mushu xil usul bilen oqughuchilarni ilim pen öginishke, medeniyet öginishke teshkilligen. Eyni chaghda mushu pa’aliyetlerge qatnashqan bir qisim kishiler shu qétimqi oqughuchilar herikitini hetta xitayning “5-may yéngi medeniyet herikiti” ge oxshash küchlük tesirge ige bir qétimliq milliy oyghinish herikiti bolghan, dep baha bérishidu. Ene shu chaghlarda oqughuchilarning oqush aktipliqi nahayiti üstün bolup, oqughuchilar ichide qanunsiz ish heriketlerge qatnishidighan, mektep qa’ide tüzümlirige xilapliq qilidighanlar yoq déyerlik idi. Hetta oqughuchilar ichide haraq ichip, tamaka chékidighanlarmu nahayiti az körületti. Eger mushu qétimqi yéngi xitay döliti qurulghandin kéyinki tunji oqughuchilar herikitini xitay hökümiti yaxshi yéteklileyigen, mesilini hel qilalighan bolsa, shu qétimqi heriket oqughuchilarning hökümet ishlirigha arilishish qizghinliqini östürüshige we hökümetning tüzülme islahatigha

ishtirak qilishi, yordem bérish jehetlerde nahayiti ehmiyetlik bir bashlinish bolup qalatti.

Shu qétimqi 12- dékabir herikiti pütün uyghur aptonom rayonigha tesir körsetken bolup, mesilen: ürümchi, qeshqer, aqsu, xoten, korla, ghulja, bortala qatarliq jaylardiki oqughuchilar qoshulup az dégendimu 15 mingdin köprek oqughuchi bu qétimqi heriketke ishtirak qilghan idi. Bu sho’ari éniq bolghan, éniq nishani bolghan bir qétimliq oqughuchilar herikiti idi. Biz ularning sho’ari arqiliqla bu oqughuchilar herikitining meqset, muddi’alirini éniq körüwalalaymiz. Ularning sho’ari töwendikilerdin ibaret bolghan:

- 1.Shinjang uyghur aptonom rayonida démokratik saylamni heqiqiy türde yolgha qoyush;
- 2.Shinjang uyghur aptonom rayonida élip bériliwatqan atom siniqini toxtitish;
- 3.Shinjang uyghur aptonom rayonida xitayning eng chong jinayetchiler lagéri qilish we köchmen yötkeshni toxtitish;
- 4.Shinjang uyghur aptonom rayonining heqiqiy manidiki milliy aptonomiye qanunini yürgüzüş;
- 5.Musulmanlarga yürgüzmekchi bolghan pilanliq tughut siyasitini emeldin qaldurush;
- 6.Az sanliq millet ma’aripini heqiqiy türde tereqqiy qildurush.

Man 12- dékabir ürümchini اساس qilghan halda pütün shinjang uyghur aptonom rayoni tewesidiki aliy we ottura mekteplerde bir tutash qozghalghan oqughuchilar herikiti sho’arining menbesini izdep, shu heriketning pidakarliridin biri bolghan uyghur yazghuchisi, sha’ir eziz eysa ependini ziyaret qilish pursitige érishtim. Uning manga teminlep bergen yazma höjjetlik matériyallarni we bir qisim uyghurche torlarda élan qilin’ghan shu qétimqi heriketke munasiwetlik uchurlar we özümning eyni chaghda hökümet orginida ishlewatqan qulayliq xizmet pursitimdin paydilinip ichki matériyallargha اساسlinip, shu qétimqi oqughuchilar herikitining sho’arilirining payda bolush seweblirini ispatlap chiqtim. Bu yazghanlirim arqiliq

oqurmenlarning mushu qétimqi 12- dékabir oqughuchilar heriketni eynen mahiyiti boyiche chüshinishige paydisi bolar dep qaraymen.

Aldi bilen shundaq déyishke boliduki, oqughuchilar xitay hökümitidin hel qilishni telep qilip otturigha qoyghan her bir madda küchlük ilmiy we emeliy اساسqa ige bolup, bularning hammisini oqughuchilar özliri xaliq arisida nurghun qétim emeliy tekshürüş اساسida shekillendürgen. Mesilen oqughuchilar otturigha qoyghan “shinjangda démokratik saylamni heqiqiy türde yolgha qoyush” dégen maddini élip éytsaq, ayni chaghdiki aptonom rayonning re’isi isma’il ehmet idi. Puqralarning neziride oqutquchiliqtin kélip chiqqan bu rehber xelqge bir qeder yéqin idi. Biraq 1985-yili uyghur aptonom rayonluq partkom xitay merkizi komitétinig orunlashturushigha اساسen isma’il ehmetning chet’elge ziyaretke ketken waqtidin paydilinip uning aptonom rayonning re’islikini özliri xalighanche élip tashlap, uning ornigha özliriche uningdin nechche yash chong déhqan rehber tomur dawametni yalghan saylam usuli bilen re’islik ornida olturghuzghan idi.

Emeliyette xitay merkizi hökümitining bu qilghini yerlik saylam qanunigha, aptonomiye qanunigha we démokratik saylam qanunigha éghir derijide xilap bolush bilen birge, xaliqning rayighimu xilap heriket idi. 12- dékabir küni oqughuchilar wekili shu chaghdiki aptonom rayonluq partkomning sékrétari song xenliyang bilen élip barghan 6 sa’etlik munaziride oqughuchilar uningdin hökümetning néme üçhün aptonomiye saylam qanuni yoli bilen qanunluq saylan’ghan re’is isma’il ehmetni uning xizmet waqti téxi axirlashmastinla sewabsiz “döngge yéqitip” béyjinggha yötkigenlikini we uningdin nechche yash chong tomur dawametni uning ornigha olturghuzghanliqining sewabini chüshendürüşni telep qilip turuwalghanda, song xenliyang oqughuchilargha razi bolghudek birer jümle soz bilen chüshenche bérelmigen. oqughuchilarning bu xildiki hökümet ishlirigha arilishish qizghinliqi oqughuchilarning eyni chaghdiki xitayning milliy démokratiye chong muhiti ichide shekillen’gen uyghur qatarliq milletlerdiki saghlam milliy roh we barghanséri yuqiri kötürülüwatqan puqraliq rohiningmu bir xil namayendisi idi.

Emeliyette xitay merkizi komitétidin nechche ming kilométir yiraqliqtiki uyghur aptonom rayonigha nisbeten uyghur oqughuchilarni اساس qilghan oqughuchilar herikitining bundaq sho’arlar astida élip bérilishi alahide

ehmiyetke ige idi. Démokratik saylam mesilisi, “tarixtin biri naxsha éytip usul oynashnila bilidighan, siyasetke qiziqmaydighan, hetta kimning aptonom rayonning re’isi bölishi bilenmu kari bolmaydighan uyghur yashliri”gha nisbeten ularning birinchi qétim ‘démokratik saylamni heqiqiy türde yolgha qoyush’ telipidin keskin otturigha qoyushi eyni chaghda aptonom rayonluq partkomning sékrétari song xanliyangnila emes, hetta xitay kommunistik partiye merkizi komitétidiki munasiwetlik kishilernimu jiddiyleshtürüwetken idi. Chünki bu uyghur yashlirining milliy éngining oyghinwatqanlighidin dérek béretti.

Eger normal tüzülme astidiki qanun bilen bashqurulidighan, puqralar dölet hakimiyitini toluq nazaret qilalaydighan dölette bu xil milliy rohning bölishi tolimu normal halet idi. Biraq bizning yashawatqinimiz milliy rohni, démokratiyini we puqraliq angni xalighanche depsende qilidighan normalsiz, shekli burmilan’ghan tuzum we shekli burmilan’ghan jem’iyettiki bir dölet idi. Tebi’iyki mana mushularning hemmisi biz yashawatqan shu jem’iyetning saghlamlıq derijisini ölçeydighan ölchem idi.

Uyghur aptonom rayonida, xitay herbiy da’iriler 1964-yildin 1985-yilgha qeder bolghan 22 yil jeryanida xelq’araning eyiblishige perwa qilmastin nurghun qétim atom siniqi élip bardi. Eyni chaghda oqoghuchilarning “atom siniqini qet’iy toxtitish” dep namayish qilishiningmu asasiy bar idi. 1964-yili 10-ayda lopnurning hawa boshluqida tunji atom bombisi partlap, atom siniqining muweppeqiyetlik bolghanliqi dunyagha jakalan’ghandin buyan, atom sinaq merkizi malen etrapidiki atom siniqi élip béirilghan rayonni chöridigen halda herxil ghelite késeller körülüşke bashlidi, shu chaghlarda hawa kilimatidimu éghir derijide bulghinishlar körülgen idi. “shinjangdiki atom sinaq meydanining merkizi bolghan tagh téke jilghisi, ahaliler qoyuq olturaqlashqan korla shehiri we lopnur nahiyisi, shundaqla milyonlighan yerlik xelqining ichimlik su menbesi bolghan rayonimizdiki birinchi derijilik tatliq su köli - bostan köli bilen bolghan ariliqi aran 270 kilométirla kéletti. Atom sinaq rayonining arqa sep teminat merkizi bolghan malenning ariliqi bolsa aran 180 kilométir kéletti. Shinjang yéza igilik ishlepchiqirish 2-déwiziyisining 36- déhqanchiliq meydanı bilen bolghan ariliqi aranla 127 kilométir kéletti”.² Mushu yerde yillardin biri kop qétim atom siniqi élip béirilghanliqtin mushu yerde yashawatqan kishilerde her xil gheyriy késellik alametliri köplep körülüşke bashlidi. Bu ghelite késellerning ichidiki eng kop

körülwatqini her xil tiptiki rak késellikliri bolup, uning ichidiki ölüş nisbiti eng yuqiri bolghanliri öpke raki idi.

Atomning insanlarga élip kelgen balasi apiti millet we irq ayrimaydu. Bu rayonda yashawatqan her bir kishi meyli uning kim bölishi we qaysi millettin bölishidin qet’iy nezer oxshashla atomning hawani éghir derijide bulghishi sewebidin yuqirida tilgha élin’ghan késellerning herqandaq birsige duchar bölishi mumkin idi. Biraq dölet atom siniqining bu rayonda yashawatqan kishilerning hayatigha élip kélidighan xewpini bashtin axiri xelqtin yoshurup keldi. Hetta körülüp bolghan yaman aqiwitiningmu eynen ehwalini xelqtin sir saqlidi we shu arqiliq mes’uliyettin özini qachurmaqchi bolushti.

Heqiqet, atom siniqining insan hayatigha élip kélidighan biwasite ziyinini alla burun ispatlighan idi. Eyni chaghda lopnurda turup atom siniqigha qatnashqan azadliq armiyeye quruqluq 8023- qisimning péshqedem jengchisining erznamiside, ayni chaghda shu sinaqqa qatnashqan eskerlerning héli köpi dégüdek herxil ghelite késeller bilen yash turup alemdin ötkenliki, hetta ularning perzentliriningmu ismini bilgili bolmaydighan ghelite késelliklirige muptila bolghanliqi bayan qilin’ghan. Uningda yene atom siniqigha qatnaship hayat qalghan xitay eskiridin birining özi, oghli, newrisi bolup uch ewlad kishiliri ene shundaq ismini bilgili bolmaydighan ghelite késel bilen 10 nechche yildin biri pütün bayliqini serp qilip toxtimay dawaliniwatqan bolsimu, hökümet ta hazirghiche héchqandaq mes’uliyetni üstige almighan bayan qilin’ghan. Atom siniqidin peyda bolghan qum boranlar gherb teripke qarap uchqachqa, yéqin étiraptiki xan, uyghur, tibet qatarliq milletler olturaqlashqan rayondiki xelqlerning hayatighimu zor apet élip kelgen. Bu atom siniqi seweblik muhit bulghinishning tesiri hetta qazaqistan’ghimu barghan bolup, qazaqistandimu atomning tesiri bilen ghelite tughulghan bowaqlar körülgen.

Yaponiyelik alim gao tianning uyghur élide élip bérilghan atom siniqi toghrisidiki tetqiqatida, lopnurda 32 yildin biri élip bérilghan atom siniqi jeryanida atomning biwasite zeherlishi bilen rak késili yaki qan raki késili bilen hayatidin waqitsiz ayrilghan xaliqning sanining 190 minggha yetkenliki, 35 ming neper bowaqning atom siniqining tesiridin ghelite tughulup qalghanliqini bayan qilin’ghan. Bu yerde yashawatqan puqralarning qalghanliri bolsa hélihem “un-tünsiz halda ene shu atomning bulghinishidin

kélip chiqqan her xil késelliklarning éghir aqiwetlirige berdashliq bérip yashap kelmekte”, “buning keltürgen ziyini rusiyening chörnobilski atom énérgiye zawutining yartilishidin kélip chiqqan apetning nechche yüz hessisige barawer”³ ikenliki ispatlan’ghan.

1985-yili yazliq tetil mezigilide, yurtigha qaytip kétiwatqan oqughuchilar jenubiy uyghur élige baridighan yolda aptobusta kitiwetip nechche yüzligen jinayetchiler solan’ghan, dériziliri tomur bilen payatlan’ghan, ichkiri ölkining nomuri yézilghan jinayetchi toshush aptobuslirini nurghun qoralliq saqchilarning yalap méngishi bilen tarim oymanliqi terepke qarap kétiwatqanliqini köridu. Ene shu yilliri kishiler yene jenubi uyghur élining her qaysi yol éghizlirida tosuqlar qoyulup, türmidin qachqan jinayetchilerni izdesh üçün yoldin otken aptobuslarni bir birlep tekshuruliwatqanlighinimu köridu.

Bu ehwal mushu rayonda yashawatqan xelqining bixeterlikige éghir apét élip kelgen idi. Yene téxi kishiler bu jinayetchilerning jaza mudditi toshqandin kiyin mushu yerde qélip özlidighanliqidinmu xewer tapqan idi. Emeliyette 20- esirning 60 – yilliridin bashlap nahayiti nurghun xan köchmenler uyghur élining sheher rayonlirigha we su menbesi bay bolghan yerlerge kélip olturaqlashqan bolup, ular yerlik xelq bilen su bayliqi, térilghu yer we xizmet orunlirini talishishqa bashlighan idi. Uning üstige ular mushularning hemmisige nahayiti asanla érisheleytti. Biraq yerlik xelq üçün xizmetke orunlishish uyaqta tursun, hetta yéza nopusini sheher nopusigha yötkeshtin ibaret shunchilik addiy bir ishmü asman’gha chiqqandinmu qiyin idi. Mana hala bügünki kün’ge kelgende mushu köchmen jinayetchilermü waqti kelgende mushu zémin’gha yerliship, bu yerdiki xelq bilen dawamliq menpe’et talishish aldida turatti. Bu ehwal elwette bu yerdiki yerlik xelqni ensiritetti. Shu sewebtin oqughuchilar “uyghur aptonom rayonini xitayning éghir jinayetchiler lagéri qilish we köchmen yötkeshtini toxtitish” tin ibaret sho’arni otturigha qoyghan idi.

Özümning nurghun yil xitay hökümet tüzülmisi ichide xizmet qilish jeryanidiki bilgenlirimge asasan’ghanda, oqughuchilarning “shinjangda milliy aptonomiye qanunini heqiqiy türde yolgha qoyush” sho’arini otturigha qoyushidimu yéterlik asasi bar idi. Bundaq déyishimdiki asaslarning biri, gerche “shinjang uyghur aptonom rayoni” ning qurulghinigha 58 yil bolghan

bolsimu, pütün xitayda hazirgha qeder “aptonomiye” dégen peqet bir quruq namdinla bolup, bu xuddi puli emeliyleshmigen quruq chektinla ibaret idi. Xitayda ichki mongghul aptonom rayon, “shinjang uyghur aptonom rayon”, tibet zangzu aptonom rayon, guangshi juangzu aptonom rayon, ningshiya xuyzu aptonom rayondin ibaret xitay dölitidiki sani az bolghan besh “az sanliq millet aptonom rayoni” bar bolup, bular üçhün xitay merkizide hazirghiche “aptonomiye qanunini ijra qilishning konkrétni qollanmisi” tüzülmigen idi. Qanunni ijra qilishda konkrét qollanma bolmisa bu xuddi “jinayi ishlar qanuni” bolup, uning tertip qanuni bolghan “jinayi ishlar dewa qanuni” bolmisa “jinayi ishlar qanuni”ni ijra qilghili bolmighandek bir ish idi. Chünki tertip qanuni qanunni emeliy ijra qilishning qollanmisi idi, eger tertip qanuni bolmighanda héchqandaq qanunni ijra qilish mumkinchiligi bolmaytti, netijide qanun, qanun péti qeghez yüzide qiliwéretti.

Emeliyette “qalpaqning ichide qirghiz yoq” idi. Bu ehwalni xitay merkizi hökümitidiki yuqiri derijilik qanun tüzesh orunliri elwette mendin yaxshi bilidu. Bu ehwal xitaydiki barliq az sanliq millet rayonidikilerge ortaq bolup, bu heqiqet shuni ispatlidiki, xitay merkizi hökümiti aptonom rayonlarga quruq namdin bashqa héchnerse bermigen bolup, bu yerdiki bashqa siyasetler ichkiri ölkiler bilen héchqandaq perqi bolmayla qalmastin yene nurghun siyasetlerde yoshurun aldanchiliqlar mewjut idi. Xitay hökümitining bu xil quruq namdiki memuri tüzülme arqiliq oz dölitidiki az sandiki milletlerni uzun yillarghiche aldishini kishiler barghanséri tonup yetti. Xitay hökümiti özining mushu xil herikiti bilen özining wediside turmaydighan partiye ikenlikini yéterlik ispatlap kelmekte.

Oqoghuchilarning “shinjang uyghur aptonom rayonida heqiqiy manidiki milliy aptonomiye qanunini yürgüzüsh” telipini otturigha qoyushi bu shu chaghdiki oqoghuchilarningla arzusi bolmastin, u yene pütün xitaydiki barliq az sanliq millet rayonida yashawatqan milletlerningmu ortaq arzusi idi. Biraq mustebit tüzülme astidiki xelq özlirining mushunchilik telipinimu dadilraq otturigha qoyush hoquqigha ige emes idi.

Islam diniy étiqadi we medeniyitide yashawatqan musulmanlarga nisbeten anining qorsiqidiki balini qesten alduruwétish islamda qattiq men’i qilinidu. Musulmanlarning neziride perzent allah ta’allaning aq köngül kishilerni mukapatlap bergen qimmetlik sowghiti bolup, her bir perzent tughulsa uning

risiqisini allah béridu. Peqet kishiler tiriship ishlisila, oz perzentini her qandaq ehwal astidimu béqip kételeydu dep qaraydu. Uyghurlarda herqanche namrat bolsimu özining perzentini bashqilargha béridighan yaki özining perzentini pulgha satidighan adet zadila yoq idi. Shuning üçün oqoghuchilarning otturigha qoyghan “musulmanlarga yürgüzmekchi bolghan pilanliq tughut siyasitini emeldin qaldurush” sho’ari musulmanlarning turmush orup aditige uyghun idi. Kéyinki yillarda pilanliq tughutni qopalliq bilen mejburi yolgha qoyush jeryanida, étizliqta ishlewatqan tughut yéshidiki ayallargha shu étizliqning özide yatquzupla tughutni chekleydighan eswablarni salidighan, ayallarda buningdin kélip chiqidighan yaman aqiwetke héch kishi ige bolmaydighan,hetta anining qorsiqidiki 8 aydin ashqan balinimu mejburi alduruwétishtek ana balilarning yashash, perzentlik bolushtin ibaret eng addiy insaniy we qanuniy hoquqighimu éghir derijide ayagh - asti qilidighan ishlar köplep körülgenliktin, ghezeplen’gen jama’et pilanliq tughut ponkitigha ot qoyidighan, pilanliq tughut xizmetchi xadimlerini urup zeximlendürüş we hetta öltürüwétishtek xitay hökümiti bilen xelq otturidiki munasiwetke éghir derijide ziyaliq bolghan éghir weqeler hemishe dégendek körülüşke bashlidi. Chünki kishilarning yürek pariliri bolghan perzentliri bu dunyagha köz achmay turupla hökümet teripidin öltürülgen idi, ayallarning ana bolushtin ibaret muqeddes hoquqi hökümet teripidin deysende qilin’ghan idi. Buni héchqandaq bir normal insan qobul qilalmaytti, elwette!

Shuning üçün bu xitay hökümitining shijang uyghur aptonom rayonida pilanliq we meqsetlik mejburi yolgha qoyghan “pilanliq tughut” siyasiti xelqning qattiq ghezipini qozghighan idi. Chünki bu qilmishlar normal insanning qobul qilish chékidin hessilep éship ketken idi. Uyghurlarning neziride ichkiridin köchmen yökeshni toxtitip, bu jaydiki musulmanlarga qaritilghan pilanliq tughut siyasitini emeldin qaldursila, uyghur aptonom rayonining nopusi hergiz éship ketmeytti, bu yerlik xelqining arzu armanlirigha we örp adetlirigimu uyghun kéletti, dep qaraytti.

Oqoghuchilar herikitining eng axirqi sho’ari “az sanliq millet ma’aripini heqiqiy türde tereqqiy qildurush” tin ibaret bolup, bu sho’ar uyghur aptonom rayonida her qaysi aliy we ottura bashlan’ghuch mekteplerning emeliy ehwaligha asasen otturigha qoyulghan idi. Chünki u chaghlarda milliy mektep bilen xitayche mekteplerning mektep qurulusi, oqutush matériyalliri we oqutush esliheliri qatarliqlarda perq nahayiti chong idi. Eng yaxshi

mektep binasi , eng yaxshi oqutush saymanliri we eng yéngi oqutush qoralliri qatarliqlarning hammisi xitay oqughuchilarning idi. Uyghur oqughuchilargha bolsa teyyar derslik yoq idi, ders ötidighan derslik matériyallarni bolsa mu’ellimler kéchiliri uxlimay özliri terjime qilip chiqatti, andin uni oqughuchilar qollirida yaki shapirgirafta köchürüp derslik ornida ishletetti. Tebi’iy pen derslik kitablirini muntizim neshriyatta neshr qildurush üçhün uzundin uzun öchiret saqlashqa toghra kéletti, bu derslikler xitay oqughuchilar ishletip az dégendimu 3-4 yil ötkendin kiyin andin uyghur oqughuchilarning qoligha tégetti. Uyghur oqughuchilar dersxanida eng yéngi ilim – pen bilimlerden behrimen bolush imkaniyitige érishelmeytti. U chaghlarda kitabxanilarda uyghur yéziqidiki tebi’iy pen kitablarni tapmaq qiyin idi.

Az sanliq millet ma’aripining oqutush süpiti bilen héchkimning kari yoq idi. 1985- yildin burun uyghur aptonom rayonida aliy mektep oqughuchilirigha nisbeten “chet’elge chiqip bilim ashurush” dégen sözni héchkim xiyalighimu keltürüşke jür’et qilalmaytti, biraq shu yillarda her yili az dégende ichkiri ölkilerdiki xitay oqughuchilardin her yili nahayti kopliri hökümet xirajiti bilen chet’ellerge chiqip bilim ashuratti. ⁴ Mana bularning hammisi milliy ma’aripning normal tereqqiyatigha tesir yetküzüş bilen birge, uyghur qatarliq az sanliq millet oqughuchilirigha özlirining chetke qéqiliwatqanliqini, kemsitiliwatqanliqini hés qilduridighan amillar idi.

“kötürelmiseng sanggilitiwal” dégendek, 1985- yili 12-ayning 10- küni, namayish bashlinishtin ikki kün burun mushu qétimqi namayishni uyushturghuchi orun bolghan shijang uniwersitétida nahayiti ghelite bir ish yüz berdi. Shu küni bu qétimqi namayishning esasliq teshkilligüchisi bolghan shijang uniwersitét oqughuchilar birleshmisining re’isi, memliketlik oqughuchilar birleshmisining mu’awin re’isi, ezeldin yürek késel tarixi bolup baqmighan oqughuchilar dahiysi mijit. Qurban yürek késili bilen nahayiti sirliq halette tosattin alemdin ötti. Sawaqdishining tosattin alemdin ötüshi barliq oqughuchilarning yürükini judaliqning azabida örtendürüş bilen bir chaghda, yene ularning namayish arqiliq sawaqdishining we özlirining arzulirini ipadilesh iradisini téximu chingitti. Köpchilik ene shu chaghdiki qatnash qulaysiz, alaqlilishish wasitilirimu rawan bolmighan ehwal astida, sawaqdashlar yérim kéchide ornidin turup mektepler ara piyade yürüp alaqlilishish we mektep da’irilirining tosushidin saqlinish üçhün yérim kéchide

mektep tamliridin artilip mektep sirtigha chiqiwélisht qatarliq usullarni qollandi. Shu qétimqi namayishqa pütün uyghur aptonom rayonidiki hemme aliy mekteplerdiki oqoghuchilar we uyghur rayonining bashqa sheherliridiki oqoghuchilar bolup 15000 gha yéqin kishi ishtirak qildi. Hetta eziz eysadek emdila toluq otturining birinchi yilliqida oquwatqan ösmürmu ürümchidin ming kilométir yiraqta turup mushu qétimqi oqoghuchilar herikitining tesirige uchrildi we bu heriketke hemnepes boldi.

Shu qétimqi namayishta gerche oqoghuchilar aptonom rayonluq partkom sékrétargha oz iltimaslirini bayan qilip bolghandin kiyin söhbet axirlashqanda rehberlarning bergen bir toqay wedilirige ishinip ghelibe shatligi bilen hemmeylen oz mekteplirige qaytqan bolsimu, biraq uzun'gha barmayla shu qétimqi pa'aliyetning bashqa teshkilatchiliri ilgiri - axir bolup qattiq tekshürüldi we qolgha élindi, yene bir qisimliri bolsa mekteptin qoghlandi qilindi. Bu qétimqi oqoghuchilar herikiti ge baghlan'ghan 15000 din köprek oqoghuchilarning kop qismi dégüdek oxshimighan derijide jazalandi we siyasiy ziyankeshliklerge uchrildi, hetta bularning bir qismi türmilerge tashlandi. Eziz eysaning kechürmishlirining ozila buning tipik misali bolalaydu.

Biz yuqirida bayan qilgha weqe arqiliq “shinjangdiki térrorchilar” we shuninggha oxshighan undaq yaki mundaq “chilar”ning “payda bolush” menbesini we uning seweblirini biliwalalaymiz. Gerche bu qétimqi oqoghuchilar herikiti bashqa ölkilerdiki oqoghuchilar herikitige oxshash axirqi hésabta xitay dölitining démokratik islahatigha tesir körsitelmigen bolsimu, biraq yene bir nuqtidin uyghurlarning xéli burunla oyghan'ghanliqini, uyghurlarning 1985- yilliridin bashlapla oz milliy kimlikini tonush asaidiki démokratik heriketni bashlighanliqini, ularning démokratik éngining alla burun shekillen'genlikini ispatlap béridu. Uyghurlar ene shu chaghdin bashlapla özlirining qolliridiki saylam hoquqidin paydilinip démokratik saylam élip bérishni we uning milletning teqdirini belgileshtiki qimmitini bilgen, xitay hökümitining qanunsiz qilmishlirigha qarita uyghurlar “yaq!” déyishni bilgen idi.

Axirda démekchi bolghinim shuki, hökümet bilen xelq otturidiki aqilane halda soghuq qanliq bilen pikir almashturush yoli mustebitlik, yolsizliq we zorawanliq bilen tosulghanda, esebiylik hemme yerge yamrashqa bashlaydu.

Chünki herqandaq bir hayatliqning bésimgha berdashliq bérish chéki bolidu. Hökümlarlarining hoquqi cheksiz küchiyip, qanun hökümlarlarining qolidiki bir qorchaqqa aylan'ghanda; xelqining iradisi, arzu armanliri we insaniy erkinliki eng yuqiri derijide cheklimga uchrighan chaghda; Jem'iyetning normal tertipi buzulidu. Chünki bésim xuddi sharchigha yel bergen'ge oxshaydu, eger bésim kötürüp qopqusiz derijide éghir bolghanda, xuddi shu shar topigha oxshash axiri partlimay qalmaydu. Bu tolimu addiy hem talash tartish telep qilmaydighan bir qanuniyettur.

2013- yili 16- noyabir

Izahat:

Bu maqale esli xitayche yézilghan bolup, uyghurbiz, xitaygha nezer we béyjing bahari qatar tor sehipiliride neshr qilin'ghan we shu xitayche menbe اساسida aptor teripidin uyghur tiligha terjime qilindi. Maqalini Ayshemgul Nurmemet Englis tiligha terjime qildi.

Maqale towendiki tor sehipilliride Uyghur yeziqilirida neshir qilindi:

www.azizisa.org/1985-12-dekabr-oqoghuchilar-herkiti	(ئۇيغۇر كونا يېزىقىدا)
www.azizisa.org/AzizIsa_12Dekabr_1985_Herket_ar.pdf	(PDF ئۇيغۇر كونا يېزىقىدا)
www.azizisa.org/en/elkun-12-dekabr-oqoghuchilar-herkiti	(Uyghur Latin yeziqi)
www.azizisa.org/AzizIsa_12Dekabr_1985_Herket_la.pdf	(PDF Uyghur Latin)

Xitay yeziqidiki neshiri:

北京之春: <http://beijingspring.Com/bj2/2010/170/20131115183919.htm>

Aziz Isa Elkun: http://www.azizisa.org/AzizIsa_Uyghur_12Dec_1985_cn.pdf (PDF)

Maqalining En'gilische terjimisi towendiki tor shepilliride neshir qilindi:

Read this article in English

Aziz Isa Elkun: www.azizisa.org/en/elkun-12december-student-protest/
www.azizisa.org/AzizIsa_12Dec_1985_Student_Protest.pdf

Uyghur PEN: www.uyghurpen.org/blog/?p=243

Paydilan'ghan bir qisim menbeler

* Menbe uchun korsitilgen torbetlerni eng axirqi qetim ziyaret qilghan waqit 2013-yili 1-noyabir.

1 《炎黄春秋》副社长回忆披露:胡耀邦下台前曾被批7天半.

<https://groups.google.com/forum/!msg/paste/6Z4GKP6XE7I/8GvTKsY8gjYI>

2 大纪元2011年03月26日讯.

<http://us.dongtaiwang.com/loc/mobile/ywm.php?do=/11/3/26/n3209538p.htm>

3 大纪元2011年03月26日讯.

<http://us.dongtaiwang.com/loc/mobile/ywm.php?do=/11/3/26/n3209538p.htm>

4 1978-2011年，中国总计送出了224.51万留学生.

http://edu.163.com/13/0114/17/8L6OVHE100294I1H_all.html

www.azizisa.org